

1. Сердюк Л.З. Психологічні основи самодетермінації особистості в концепції внутрішньої свободи Г.О. Балла / Л.З.Сердюк // Гуманний розум: збірник статей (присвячено пам'яті Георгія Олексійовича Балла) / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України; [наук. ред. О.В. Завгородня, В.Л. Зливков; уклад. С.О. Лукомська, О.В. Федан]. – К.: Педагогічна думка, 2017. – С.142-148.

УДК 159.923

Сердюк Людмила Захарівна, доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р.Чамати
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНЦЕПЦІЇ ВНУТРІШНЬОЇ СВОБОДИ Г.О. БАЛЛА

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ САМОДЕТЕРМИНАЦИИ ЛИЧНОСТИ В КОНЦЕПЦИИ ВНУТРЕННЕЙ СВОБОДЫ Г.А. БАЛЛА

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF PERSONALITY SELF- DETERMINATION IN G.O. BALL'S CONCEPT OF INNER FREEDOM

У статті розглядається теорія самодетермінації поведінки та діяльності людини як один із основних наукових підходів, що описує постнекласичну модель особистості, в якій вона розглядається як активний самодетермінований суб'єкт. Аналізується категорія особистості в роботах Г.О. Балла, з'ясовується зміст таких її якостей як творча активність і внутрішня свобода. Показана обмеженість трактувань свободи як усвідомленої необхідності і як свободи вибору. Характеризуються індивідуально-психологічні і соціально-психологічні складові особистісної свободи. Розкривається сучасний стан розробки проблеми самодетермінації особистості в українській психології.

Ключові слова: самодетермінація, активність, суб'єкт, особистісна свобода, вибір, творчість.

В статье рассматривается теория самодетерминации поведения и деятельности человека как один из основных научных подходов,

описывающий постнекласическую модель личности, в которой она рассматривается как активный самодетерминированный субъект. Анализируется категория личности в работах Г.А. Балла, выясняется содержание таких ее качеств как творческая активность и внутренняя свобода. Показана ограниченность трактовок свободы как осознанной необходимости и как свободы выбора. Характеризуются индивидуально-психологические и социально-психологические составляющие личностной свободы. Раскрывается современное состояние разработки проблемы самодетерминации личности в украинской психологии.

Ключевые слова: самодетерминация, активность, субъект, личностная свобода, выбор, творчество.

The article discusses the theory of self-determination of person's behavior and activities as one of the basic scientific approaches describing the Postnonclassical model of a personality, according to which the personality is understood as an active self-determined agent. The «personality» category in the works of G.O Ball is analyzed, the subject-matter of such qualities as creative activities and inner freedom are determined. The article shows the limits of «freedom» interpretation as perceived need or freedom of choice. The individual psychological and socio-psychological components of personal freedom are characterized. The current understanding of personality self-determination by Ukrainian psychology is revealed.

Key words: self-determination, activity, agent, personal freedom, choice, creativity.

У психологічній науці поведінка людини традиційно розглядалася з позицій детермінізму. Парадигмальні зміни, що виявляються в переході до постнекласичної моделі особистості, зумовлюють необхідність ґрунтовної розробки психологічних основ її самодетермінації, оскільки здатність людини до ініціації власного розвитку, розкриття особистісного потенціалу

набуває особливого значення та відповідає вимогам та викликам сьогодення.

В даний час теорія самодетермінації є одним із основних наукових підходів до вивчення мотивації поведінки та діяльності людини, її особистісного розвитку та психологічного благополуччя. У проблемі самодетермінації на передній план висувається проблема власної активності людини, її здатність самостійного вибору напрямку саморозвитку. Наукова розробка цієї проблеми ведеться також в рамках таких споріднених напрямків як: екзистенціально орієнтовані теорії свободи (Е. Фромм, В. Франкл, Р. Мей), теорія суб'єктності (Р. Харре), теорія самоефективності (А. Бандура), теорія самоактуалізації (А. Маслоу), часової перспективи (Ж. Нюттен), теорії “потоків” (М. Чікзентміхалі) та ін.

Класичними в цьому аспекті вважаються дослідження Е. Десі та Р. Райана, праці яких відносять до позитивної психології, метою якої є звернути увагу психологічної науки не тільки на виправлення негативного, а й на побудову позитивних складових психології людини. Теорія самодетермінації та особистісної автономії Е. Десі та Р. Райана [11] націлена на визначення факторів, які стимулюють вроджений людський потенціал, що визначає зростання, інтеграцію і здоров'я, та на дослідження процесів і умов, що сприяють здоровому розвитку та ефективному функціонуванню індивідів, груп і співтовариств.

В контексті даного підходу самодетермінація означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього оточення, так і до внутрішніх сил особистості. В роботах Е. Десі та Р. Райана вживається також поняття автономії. Людину називають автономною, коли вона діє як суб'єкт, виходячи із глибинного відчуття себе. Бути автономним, тим самим, означає бути самоініційованим і саморегульованим.

У пострадянській психології в розробці цієї проблеми можна відмітити напрацювання О.І. Кузьміної [4] (свобода людини визначається через рефлексію своїх віртуальних можливостей на основі її самовизначення); багаторівневу модель особистісної саморегуляції О.Р. Калітєєвської і

Д.О. Леонтьєва (свобода розглядається як форма активності, що характеризується трьома ознаками: усвідомленістю, ціннісним опосередкуванням і керованістю в будь-якій точці); концепцію вільної причинності В.А. Петровського; у контексті проблематики самореалізації (В.Є. Клочко, Е.В. Галажинський) та самоствавлення (О.М. Колишко, Н.І. Сарджвеладзе, В.В. Столін, С.Р. Пантилєєв), розуміння внутрішньої мотивації (В.І. Чирков); теорії самоорганізації складних динамічних систем (В.Г. Буданов, І.Р. Пригожин, В.С. Стьопін, Г. Хакен) тощо.

Вітчизняний досвід дослідження проблеми самодетермінації особистості, насамперед, пов'язаний з працями Г.С. Костюка, який ввів в науковий обіг поняття «саморух», яке розглядається як елемент психічного розвитку й саморозвитку, вбачаючи під саморозвитком «процес безперервного саморуху, постійного самооновлення через перебудову, переструктурацію внутрішніх, особистісних структур, їхніх співвідношень, взаємовпливів і вдосконалення взаємодії з навколишнім середовищем». Особливого розвитку ці напрацювання набули у роботах Г.О. Балла, в його концепції особистісної свободи, яка визначається через умови, що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних здібностей особистості».

Ми детально зупинимося на аналізі феномена внутрішньої свободи в працях Г.О. Балла [1-3], який показав обмеженість традиційних абстрактно-нормативних трактувань свободи як усвідомленої необхідності і як свободи вибору, які звужують розуміння категорії свободи і не розкривають її *психологічний зміст*.

У статті [1] окреслено психологічний зміст особистісної свободи. Значна увага приділена, зокрема, відмінностям істинної свободи від суб'єктивного відчуття свободи та від волі, що розуміється як свобода робити що хочеш (або не робити взагалі нічого).

Вважаючи свободу особистості однією з найважливіших цінностей демократичного суспільства, орієнтиром для розвитку освіти, побудови соціальної політики, Г.О. Балл конкретизує саме поняття свободи в

психологічному аспекті, виділяючи дві взаємопов'язані сторони: одна, звернена до суспільства, стосується свободи, яку воно дає або має дати індивіду; інша, звернена до особистості й стосується тієї свободи, якою ця особистість здатна опанувати і скористатися.

Загалом, у науках про людину упродовж багатьох століть проблема «свободи–детермінізму» стосовно людської поведінки була однією із центральних, хоча зміст обох понять істотно змінювався. Відповідно у філософії і психології проблема свободи поставала у зв'язку з проблемами волі («свобода волі») і вибору («свобода вибору»). Навіть трактуючи свободу як «усвідомлену необхідність», як виконання свідомо взятого не себе обов'язку, керуючись внутрішніми переконаннями, все ж ігнорується праксеологічна її сторона, яку намагаються подолати в її трактовці як «свободи вибору». Проте, справжня свобода не зводиться до свободи вибору, тому що вибір – це лише момент свободи, а екзистенціальна свобода – це не лише свобода вибору, а й свобода творчості.

У зв'язку з цим, Г.О. Баллом обґрунтовується доцільність розгляду ситуацій вибору як важливих, але специфічних ситуацій людського життя. Йдеться про ситуації, коли особистість повинна зробити вибір між наявними альтернативами, оскільки відсутні об'єктивні можливості виходу за їх межі (або навіть якщо такий вихід у вигляді якогось компромісу можливий, то він «обходиться дорожче будь-якої з обраних альтернатив» [2]). У таких ситуаціях свобода особистості знаходить вираження в обґрунтованості і рішучості здійснюваного нею вибору; в загальному ж випадку внутрішньо вільна людина прагне до творчості, створюючи тим самим «конструктивну альтернативу самого вибору».

Г.О. Балл визначає свободу в її загальному сенсі як сукупність умов (і зовнішніх, і внутрішніх, якщо йдеться про психологічну свободу), що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості», в тому числі, й шляхом подолання перешкод [1, с.11].

Це визначення уточнюється в деяких коментарях:

1. Поняття свободи доповнюється його негативним двійником – несвободою, що визначається як сукупність умов, що перешкоджають розгортанню і прояву можливостей особистості.

2. Ступінь сприяння і перешкоджання може бути різною, тому й рівень свободи, як і несвободи, може бути різний.

3. Свобода (несвобода) може розглядатися або як перехідний стан системи (макро- чи мікросоціального середовища у випадку зовнішньої свободи; особистості – у випадку внутрішньої свободи), або як стійка якість відповідної системи.

4. Психологічну свободу як об'єктивно фіксований стан слід відрізнити від суб'єктивного відчуття свободи – свободи як духовного стану людини.

5. Зазначені «різнобічні можливості особистості» можуть мати негативний соціальний відтінок; тому психологічну свободу слід розвивати в комплексі з відповідальністю і моральністю.

У роботі [6] не справедливо робиться закид, що Г.О. Балл не торкається механізмів самодетермінації і автономії особистості на рівні окремо взятої дії. Але, розкриваючи *індивідуально-психологічні складові особистісної свободи*, Г.О. Балл виходить на категорію активності суб'єкта, тобто на категорію суб'єкта як носія активності, і зазначає, що особистісну свободу слід пов'язувати з ще більш високими рівнями активності, де роль внутрішніх факторів у детермінації поведінки проявляється найбільш виразно. В такому розумінні поняття «свобода» і «самодетермінація» досить близькі. Самодетермінація на психологічному рівні пояснює власне «механізми» свободи. У проблемі самодетермінації саме й висувається на передній план проблема власної активності людини, її здатність самостійного вибору напряму саморозвитку. Найбільш суттєвим в теорії самодетермінації якраз є постулювання наявності у людини здібностей і можливостей для здорового й повноцінного життя, які детально аналізуються й розкриваються у роботах Г.О. Балла.

Одним із основних напрямів реалізації психологічної свободи, як зазначає Г.О. Балл, є *соціальна активність*, що полягає в свідомому здійсненні соціально значимих дій, а в діях, орієнтованих особистістю на себе, – знаходить своє вираження *активність самоуправління*.

Виявляючи порівняльну роль суб'єкта і впливів соціального середовища (зокрема, соціокультурних норм) в детермінації основних компонентів його діяльності, Г.О. Балл виділяє активність різних напрямків, які також можуть по-різному поєднуватися між собою:

- наднормативна активність, що відрізняється перевищенням, поставлених ззовні вимог до виконуваної діяльності;
- ініціативна активність, яка виявляється в ініціації і розгортанні тієї чи іншої діяльності без особливо сильного спонукання до цього ззовні;
- вольова активність, що забезпечує мобілізацію ресурсів індивіда на подолання усвідомлюваних ним об'єктивних і суб'єктивних перешкод;
- творча активність, яка виявляється у вирішенні завдань, для яких ні спосіб вирішення, ні можливі результати заздалегідь не відомі;
- надситуативна активність – вихід за рамки ситуації, яка передбачається організатором діяльності, задається соціокультурною нормою або відповідає попередньому досвіду самого суб'єкта.

Активність самоуправління проявляється у здатності суб'єкта керувати своїми можливостями (ресурсами), а також регулювати зовнішні впливи, тим самим вона значною мірою поєднується із внутрішнім локусом контролю, оптимізмом і вірою в сою здатність здійснити життєві плани.

Розширюючи ракурс аналізу індивідуально-психологічних характеристик особистісної свободи, Балл пов'язує їх з структурою особистості, зокрема таких її сторін:

потребово-мотиваційної, що включає значимі для особистості цінності, цілі і смисли, що визначають спрямованість її дій;

інструментальної, до складу якої входять засоби реалізації цієї спрямованості, зокрема, фізичні, емоційні, вольові якості, стиль поведінки,

здібності, знання, способи дій, стратегії поведінки.

Головною *особливістю психологічно вільної особистості* Г.О. Балл вважає здатність свідомого використання нею власних інструментальних властивостей для реалізації своєї спрямованості та в подоланні перешкод в реалізації цієї спрямованості. Важливими потребнісно-мотиваційними рисами вільної особистості є домінуюча роль потреби в самоактуалізації та буттєвих цінностей (добра, істини, справедливості тощо).

Звертаючись до інструментальної сторони особистісної свободи, Георгій Олексійович зазначає на важливості «умінь саморегуляції діяльності», що засновуються на рефлексивних механізмах мислення; компетентності (здатності особистості справлятися з задачами, важливими для певної сфери діяльності; реалістичності та неупередженості сприйняття світу, відкритості новому досвіду і спрямованість на пошук істини; якостях, що сприяють самореалізації особистості, – виражають цілісність та гармонійність особистості, та пов'язані з вольовою активністю особистості і сприяють подоланню перешкод в реалізації цілей.

Саме домінування психологічних потреб і мотивів визначає шлях розвитку особистості, який С.Мадді [10] називає індивідуалістським, що базується на її самодетермінації. А «компетентність» і «само детермінація» (автономія) – є тими первинними психологічними потребами, які лежать в основі внутрішньо мотивованої активності. Адже за Е.Дессі та Р.Райаном «потреба в компетентності і самодетермінації (автономії) забезпечує можливість зрозумілого пояснення широкого кола дослідницьких і виконавських типів поведінки та ідеї про те, що особистість прагне до розвитку своїх інтересів і здібностей» [11].

Соціально-психологічними складовими особистісної свободи Г.О. Балл вважає: діалектичну єдність автономії особистості та її входження в деяку спільність; одночасне включення особистості в різні спільності; готовність поважати інших, що пов'язана з повагою до себе; оволодіння соціокультурними нормами та формування власних «особистісних норм».

Визначені складові характеризують світоглядну позицію особистості, що виражається у власному цілісному світорозумінні і створюють ціннісну основу свободи, відрізняючи позитивну «свободу для» від негативної «свободи від». Ціннісна основа свободи, звичайно, пов'язана з буттєвими цінностями за А. Маслоу [5], їх особливою роллю і механізмами функціонування.

Отже, висловлені уявлення Г.О. Балла стосовно особистісної свободи, безумовно, мали вплив на подальшу розробку цієї проблеми і набули розвитку в роботах, насамперед, започаткованих в Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України як цілих лабораторій, так і окремих досліджень.

Ряд досліджень, присвячених проблемам гуманізації та гуманітаризації психології, саморозвитку, самоорганізації та самодетермінації особистості в освітньому просторі, виконано С. Д. Максименком та під його безпосереднім керівництвом; М.Й. Боришевським, в працях якого значна увага приділена проблемам активності та самоактивності особистості, саморегуляції, самовдосконалення та самотворення; в межах феноменологічної герменевтики, де психологічна категоризація внутрішньої свободи здійснюється через смислове переживання особистістю своїх відносин зі світом, ставлення до інших людей і до себе, сукупність яких становить загальну ментальну модель світу людини (М.Л. Смульсон) [8], її особистісний досвід (Н. Чепелева) [9].

Подальшою розробкою цієї проблеми займаємось також і ми [7], співробітники лабораторії психології особистості імені П.Р.Чамати, прагнучи розкрити технології самодетермінації розвитку особистості, її самореалізації та психологічного благополуччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г.А. Балл // Психологический журнал, 1997. – Т. 18. – № 5. – С.7-19.

2. Балл Г.О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи / Г.О. Балл // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наук. записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 23. – К.: Нора-Друк, 2003. – С. 35-47.
3. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы/ Г.А. Балл. – К.: Изд-во «Основа», 2006. – 408 с.
4. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы-несвободы от фрустрации / Е.И. Кузьмина // Вопр. психол. – 1997. – № 4. – С. 86-94.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ. / А.Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
6. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал, 2000. – Т. 21. – № 1. –С.15-25.
7. Сердюк, Л.З. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен / Л.З. Сердюк // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.– Миколаїв, 2015. – Випуск 38. – С. 422-431.
8. Смульсон М. Л. Дослідження ментальної моделі світу методом наративізації / М.Л Смульсон // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т. 2, вип. 6. – С.25-34.
9. Чепелева Н. В. / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 15–24.
10. Maddi S. The search for meaning / Eds. W.J. Arnold, M.M. Page. Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. – P. 137-186.
11. Deci E., Ryan R. The dynamics of self-determination in personality and development // Self-related cognitions in anxiety and motivation / Ed. R. Schwarzer. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1986. – P.171-194.

